

Добролюбська Юлія Андріївна
ІНСТІНКТИВНО-ГЕНЕТИЧНІ ПРОГРАМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ
УДК 300.3+301+930.1

Варто відзначити, що тема агресивності в радянській науці, по суті, була якщо не заборонена, то замовчувалася. Це природно - і сьогодні наше моральне почуття обурюється проти того, щоб розглядати агресію як невід'ємну частину людської культури [12]. Тим часом, досягнення етології в розумінні природи агресивності дуже вражаючи. І справа не тільки в тому, що людина виявилася дуже агресивною істотою, а в тому, що агресивність підкоряється своїм законам, дуже своєрідним і аргіогі непередбаченим. Ці закони споконвічно впливають не тільки на поведінку кожної людини, включаючи політиків і військових, але і на поведінку суспільства і держави. Саме тому мета нашої роботи – простежити, яким чином інстинктивно-генетичні програми впливають на соціокультурну поведінку людини. Якщо держава підпадає під владу інстинктів, створених природним відбором для стада павіанів, і до того ж обзаводиться атомною зброєю, це дуже небезпечно. А якщо таких держав виявиться декілька, майбутнє світу може зависнути на волоску [11].

Відомо, що саме слабке місце багатьох наук про людину - їхня замкнутість на один об'єкт, один зоологічний вид, в той час як у природі живе не один мільйон видів тварин, і усі вони різні. Одні з них (наприклад, людиноподібні мавпи), схожі на людей у силу близького генетичного споріднення. У людини і шимпанзе збігаються 95% тексту ДНК. П'ятивідсоткова розбіжність - результат незалежної еволюції протягом 10 млн. років. Інші тварини - в силу рівнобіжного з нами розвитку відвічно тих самих генетичних програм, а треті - конвергентно, тобто в подібних умовах і для подібних цілей у них і в нас виробилися дуже схожі пристосування, але їхня генетична основа різна. Так, коник, залучаючи самку, «пілікає на скрипці», утвореній ногою і крилами, дятел тарабанить дзьобом по дереву, а люди (як і всі примати) - голосом, за допомогою легенів, гортані і губ [6].

Етологія, як наука про інстинктивну (вроджену, яка має в основі генетичні програми) поведінку тварин, вивчає і розпізнає ці програми, а також просліджує їх перетворення в процесі еволюції. В етології встановлюється загальна генетична основа зовні не дуже подібних форм поведінки тварин, подібно тому, як у порівняльній анатомії виявляється загальне між передньою кінцівкою будь-якої хребетної тварини - плавцем риби, крилом птаха, рукою людини [3]. Залучення досягнень етології до рішення історико-соціальних і історико-культурних проблем представляється необхідним хоча б з погляду «совісті метода» (вираз Ф.Ніцше) [13].

Вважається встановленим, що для досягнення однієї і тієї ж мети у тварини є не одна програма, а цілий набір різних варіантів, багато з яких виникли в різний час. Програми поведінки створюються природним добром так само повільно і поступово, як генетичні програми морфологічних ознак, і відмирають настільки ж повільно [7]. Програми, які стали непотрібними, можуть не зникати, а зберігатися як рудименти та атавізми, але при нагоді дають про себе знати. Так, майже кожна людина може викликати з задвірок генетичної пам'яті програму ворухіння вухами (вона не потрібна мільйони років). Тільки одній для цього необхідно потрудитися і потренуватися, а в іншій вуха заворушаться на першу вимогу [9].

Програми поведінки спрацьовують у відповідь на особливий сигнальний стимул, ознаки якого закладені в програму. Задача розпізнання в навколишньому світі вродженого сигнального стимулу для мозку складна, тому інстинктивні програми часто помиляються, запускаються по сигналах, які випадково несуть ознаки стимулу. Набір програм дій і образів вроджених стимулів утворюють систему переданих у спадщину знань про навколишній світ і правил поведінки в ньому. Тварина народжується на світ не «tabula rasa», і людина в цьому не виключення. Без програм мозок не здатний працювати. Якщо «немає відповідної програми, - вважає Н. Тінберген, - немає і скільки-небудь складної і ефективної поведінки» [15].

У цьому сенсі, з погляду етології, людина – лише один з величезного числа різних видів тварин. Багато особливостей людської поведінки, які вважаються унікальними чи загадковими, не виглядають такими, коли відомий цілий букет подібних і родинних зразків поведінки інших видів. Причому виявляється, що вроджену мотивацію своєї поведінки людина, як правило, не відчуває (їй здається, що вона сама так вирішила, так хоче, так треба), а пояснює звичайно плутано і невірно. Тому зі своїми об'єктами спеціаліст-етолог не може поговорити про їх поведінку - всі методи етології орієнтовані на зовнішні прояви поведінки. Застосування цього методу до людини (не важливо, що ти думаєш, важливо тільки, що ти зробив і у відповідь на який стимул) по-своєму плідно, особливо тим, що вдало доповнює досягнення гуманітаріїв, які аналізують у першу чергу думки і почуття [16].

Встановлено, що інформаційні закони життя неминуче передбачають можливість життєздатності живої системи тільки за рахунок обміну інформацією з іншими живими системами. А «воля» живої матерії, її ціль, полягає в тому, щоб знижувати свою ентропію. «Світ є воля», - писав А. Шопенгауер. Усі живі об'єкти мають почуття - приємні і неприємні. Приємні почуття зв'язані зі зниженням ентропії, і навпаки. По суті, це означає, що життя, у принципі, можливе тільки за чужий рахунок, – за рахунок іншого життя [14]. Тому основними інстинктивно-генетичними програмами, що лежать в основі соціокультурної поведінки, є агресивність, домінування та ієрархія. Без цих програм життя неможливе.

Сам факт того, що агресія є основною програмою життєзабезпечення будь-якої особи, був встановлений і доведений К. Лоренцем у книзі «Злість: природна історія агресивної поведінки» (1963). Тут доречно коротко простежити слідом за ним, наскільки це відкриття відповідає етологічній природі людини.

Давно підмічено, що дитина виявляє перші ознаки агресивності задовго до того, як навчається говорити. Діти (особливо хлопчики) починають встановлювати між собою ієрархічні відносини в перші роки життя; пізніше вони починають грати в ієрархічні ігри, а в 7-15 років утворюють між собою тверду пірамідальну структуру супідрядності. Якщо цим процесом не керувати, боротьба за владу в групах підлітків приймає жорстокі форми, найчастіше кримінальні. Схильність грати в ці ігри, як відомо, не проходить з віком. Більш того, деякі люди грають у них до старості, це стає сенсом їх життя. Причому грають всерйоз і включають у гру суспільство, державу та увесь світ [1].

У побутовому розумінні під агресією мається на увазі напад, причому, як правило, невинуватий, несправедливий. В етології термін «агресивність» зовсім нейтральний, він означає злість, ненависть, лють. Він не пофарбований ніяк - ні негативно, ні позитивно. Це означає, що побутове поняття і науковий термін не збігаються. Тим часом, саме побутове уявлення про сутність агресії обурює культурні і моральні почуття людини. Тому етологія і сьогодні може декому представлятися «люджерською» наукою, яка оспівує і виправдовує жорстокість та загарбницькі війни (чим етологія, звичайно, ніколи не займалася) [5].

Агресія буває, як встановив К. Лоренц, двох типів – міжвидова та внутрішньовидова. Ці типи властиві всім живим організмам, у тому числі і людині [11].

Міжвидова агресія. У природі одні види неминуче нападають на інші. Але не всякий напад - це агресія. Коли вовк ловить зайця, мисливець стріляє качку чи рибалка ловить рибу, - це не агресивна поведінка, оскільки всі вони не відчувають до жертви ні ворожості, ні страху, ні гніву, ні ненависті. Агресивна ж поведінка викликається саме цими емоціями. Якщо собака виганяє знадвору незнайому людину - це агресія. І коли людина у відповідь кидає в нього камені - теж агресія, тому що обоє вони в цей момент ненавидять і бояться один одного. Коли дрізд проганяє від гнізда kota - це агресія з боку дрозда. Будь-яка тварина поводить стосовно тварини іншого виду агресивно тому, що вона її чимось дратує, загрожує їй (а також її території, гнізду, дитинчатом), просто незнайома та підозріло виглядає.

Об'єкт агресії може бути крупніше суб'єкта, а може і менше. У людини спалах агресивності може викликати і корова, що загородила дорогу, і муха, яка увивається навколо голови. Користь міжвидової агресії начебто б ясна: дрозду вигідніше атакувати кішку, чим дозволити їй з'їсти пташенят. Ясно і те, що така агресія супроводжується страхом: кішка зовсім не беззахисна, і атака може скінчитися для дрозда трагічно. Нападаючи на комаху, що кружиться навколо голови, людина теж побоюється - адже серед них є отруті.

Внутрішньовидова агресія. Тим часом, у конфлікт неминуче вступають і особи одного виду. Можна не поділити їжу чи зручне для відпочинку місце. Живучи кожний на своїй території, різні види повинні виганяти конкурентів. Неминучі конфлікти через самку, дупло, нору і різноманітні інші причини.

Поява чи наближення іншої особи з неясними намірами неминуче викликаєсторожкість (а це легка форма страху). Якщо наміри не прояснюються, найчастіше нічого іншого не залишається, як або утекти, або напасти першим. Те ж відбувається і з твариною, яка наближається. Вступаючи в конфлікт, обидві тварини відчувають страх. І разом з ним - приступ агресивності.

Будь-яка людина безстрашно лякає комара, який її вкусив, так само безстрашно вона може відіпхнути від себе чи прогнати геть і крупну тварину, але свідомо необразливу. Однак при зустрічі з твариною незнайомою чи здатною якимось за себе постояти, не говорячи вже про дійсно небезпечну, наша агресія супроводжується помітним для нас самих приступом страху. Багато людей знервовано відганяють павука чи ловлять забіглу до кімнати мишу. Вигнання бджоли чи оси супроводжується вже явним приступом страху. Конфлікт із маленькою собачкою може довести до серцебиття. Це означає, що агресія і страх взаємозалежні. Агресія завжди супроводжується приступом страху, а страх може переростати в агресію.

Якщо на групу тварин понаганяти страх, вони стають агресивніше. Те ж відбувається і з натовпом людей або з суспільством у цілому. Тому агресивно-боягузливий стан - самий небезпечний [4].

Етологія довела, що навіть при відсутності подразників агресивність або потреба зробити агресивний акт весь час зростає, як би накопичується. Поріг запуску агресії знижується, все більш дрібних приводів виявляється досить, щоб вона вирвалася назовні. Зрештою вона виривається без усякого приводу. Це вказує на синергетичну природу агресії.

К. Лоренц описав пару сімейних риб – цихлід, до яких в акваріум підселили третю цихліду. Тоді ця пара буде з нею битися, а між собою підтримувати самі добрі відносини. Якщо ж забрати об'єкт агресії, то через якийсь час самець почне нападати на самку. Можна розділити акваріум склом напів і в іншу половину помістити другу пару цихлід, тоді пари будуть ворогувати між собою через скло, і в результаті усередині кожної пари буде панувати мир. Якщо ж зробити скло напівпрозорим, то в обох парах виникнуть конфлікти [11].

Та ж накопичена агресія підриває зсередини маленькі замкнуті колективи людей. На зимівлю чи в експедицію виїжджають декілька дружних, поважачих один одного людей, які твердо знають, що в таких умовах конфліктувати не можна. Проходить деякий час, і якщо немає зовнішнього об'єкта для прояву агресивності, люди в групі починають ненавидіти один одного, довго стримувана агресія зрештою

знаходить самий дріб'язковий привід для великого скандалу. Відомо багато випадків, коли під час такого «експерименту» близькі друзі доходили до безглузкого убивства [8].

У звичайному житті агресивність будь-якої людини щодня розряджається через масу незначних конфліктів з багатьма людьми. Можна навчитися абияк керувати своєю агресивністю, але цілком усунути її не можна - це один з найсильніших інстинктів людини. Тому, якщо відгороджувати агресивну особистість від подразників, її агресивність не знижується, а тільки накопичується.

Накопичена агресивність рано чи пізно виривається назовні, навіть якщо ніякого подразника для неї немає. Вона просто переадресовується якому-небудь іншому об'єкту. Птахи клюють землю чи листи, копитні буцають куці. Люди вдаряють кулаком по столу, що-небудь розривають на частині, а деякі воліють бити посуд. Агресія переадресовується також у тому випадку, якщо подразник цілком реальний, але страшнуватий. У цьому випадку переадресована агресія служить одночасно і демонстрацією супротивнику: «Дивися, що я можу з тобою зробити». Дуже часто агресія переадресовується живим об'єктам, як чужого виду, так і свого, аби вони не могли дати здачі.

Обляаний сідоком візник у колишні часи відразу бив батогом коня. Розгніваний хазяїн може штовхнути свого собаку. Чоловік, який одержав наганяй на роботі – виляяти вдома свою дружину; розсерджена дружина – нагримати на дитину; дитина - вдарити кошения. Переадресування агресії більш слабкому і ні в чому не винному партнеру по спілкуванню відіграє важливу роль у підтримці ієрархії [5].

При спілкуванні основним регулятором попередження агресії є демонстрація готовності до неї.

Дійсно, у своїй споконвічній формі агресія припускає напад на об'єкт, нанесення йому фізичного збитку чи навіть вбивство. Так, перші прояви агресії у дитини жорстокі: вона б'є руками мати по обличчю, штовхає, зненацька кусає. Пізніше дитина заміщає замах на батьків демонстрацією: махає рукою, тупотить, кричить, а б'ється і кусається вже рідше.

В еволюції тварин відбувався подібний процес: агресивний напад змінювався демонстрацією погрози - можливості нападу. Особливо при сутичках особин того самого виду. Демонстрація, викликаючи в супротивника страх, дозволяє виграти сутичку, не прибігаючи до бою, дуже небезпечного для обох сторін. Фізичне протистояння заміняється психічним протистоянням [17].

Таким чином, розвинута агресивна поведінка, яка включає в себе багато погроз і дій, що лякають, корисна для виду. А для добре озброєних видів – просто рятівна. Тому, - стверджує Конрад Лоренц, - добре оформлена агресивна поведінка - одне з чудових створень природного відбору. Вона, власне кажучи, гуманна. Дійсно, виляяти один одного, пригрозити кулаком через яку-небудь дурницю в багаті разів вигідніше для кожного і всіх разом, чим битися, особливо якщо ворогуючі сторони озброєні [10].

Супротивника найпростіше налякати, показавши йому ті засоби захисту і нападу, які має даний вид тварин. Так, риби, загрожуючи, розсовують плавці і піднімають шипи; деякі встають у воді вертикально, виставивши зброю назустріч супротивнику. У плазунів, птахів і ссавців зняряддя нападу і захисту найчастіше розташовані на щелепах, і вони загрожують, розкриваючи пащі. Така форма погрози зручна при міжвидових конфліктах, оскільки вона всім зрозуміла. Людина при погрозі так само, як і мавпи, скалить зуби. Відомо, що при спілкуванні, особливо з незнайомою людиною, ми уважно дивимося не тільки їй в очі («дзеркало душі»), але й на рот. Рівний ряд великих, білих, блискучих зубів впливає на підсвідомість. В роті супротивника вони викликають повагу, а в роті приємної нам людини - підсилюють прихильність до неї.

Одна лише розкрита паща не може передати всі відтінки погрози, тому у багатьох видів вона супроводжується змінами зовнішнього вигляду голови: розширюються або звужуються очі, притискаються вуха, морщиться ніс, вигинаються губи, насуплюються брови, рухається шкіра на чолі і тімені. Досягається це за допомогою скорочення м'язів обличчя і голови. Якщо на шкірі є до того ж вирости чи пучки пір'їв, шерсті, та все це розфарбовано декількома кольорами, виходить цілий код сигналів про стан і наміри тварини, як щирі, так і мнимі [11].

Природний відбір наділив приматів дуже складною мімікою. Обличчя багатьох мавп сильно оголені, а шкіра яскраво розфарбована. У людини міміка теж багата, але частина лицьових м'язів ослаблена, обличчя не настільки рельєфне і не розфарбоване. Ворушити вухами і волоссям вона майже не може.

Недоліки мімічної інформації людина компенсує мовою. Але вроджені програми сприйняття міміки у людини все ще працюють, тому якщо вождь розфарбовує обличчя, він краще впливає на підлеглих. Бойове розфарбування воїнів, відновлюючи мавпячу рельєфність обличчя, робить його грізним і придушує супротивника. Тієї ж меті служать гребені з пір'їв [16].

Перебільшення оскалу природний відбір використовує дуже часто. Погроза пащею часто супроводжується звуками - від шипіння багатьох плазунів до ревіння ссавців. Пісня самця птаха, якою би красивою вона нам не здавалася, теж містить погрозу іншим самцям. При загрозі людина інстинктивно кричить. Під час бою крик завжди вважався важливою зброєю психологічного стримування супротивника. В «Іліаді» Гомер, описуючи двобої, обов'язково відзначає тих героїв (Ахілла, Аякса), хто вмів одним страшним криком сповнити ворога панікою. Кричати «ура!» у рукопашному бої вимагають і сучасні статuti піхоти. З розвитком мови стримування супротивника за допомогою ганьби стало дуже ефективним. Тому більшість людських побутових конфліктів лайкою і вичерпуються.

Пози «перебільшення». При зустрічі двох дорослих особин, одна з яких набагато більше іншої, кожній з них ясно, що хто крупніше – той сильніше. Тому в риб, земноводних, плазунів вроджена програма, яка говорить «той, хто більше тебе - сильніше тебе», відповідає дійсності. Ця програма попередньої оцінки

сили супротивника є й у ссавців і птахів, ріст яких закінчується у певному віці, і тому різниця в розмірах дорослих особин не така велика [11].

Отже, для демонстрації агресії варто перебільшити свої розміри. Робить це хто як може. Дуже давній спосіб - надутися, набравши в себе побільше повітря. Людина перебільшує свої розміри, надуваючи груди при зустрічі із суперником. Ієрархічний ранг особливо важливий для військових. Щоб бути весь час "надутими", вони шиють собі спеціальні кітелі із шаром вати на груді. У багатьох народів товсті люди викликали повагу, тому вожді і начальники намагалися од'їстися якнайбільше – це вважалося престижним. Птахи перебільшують себе, розпушуючи пір'я, а ссавці - здіблюючи шерсть. У людини ця реакція атавістична, але в деяких людей при конфлікті «ворушиться волосся на голові».

Інший прийом перебільшення розмірів - випрямити ноги, підтягтися, високо підняти голову - усім добре знайомий на власному прикладі. Деякі чотириногі тварини при цьому встають на задні ноги. Той, хто виявився вище, одержує психологічну перевагу над суперником.

Перебільшити себе можна за рахунок високого гребеня над головою. Цей прийом є у всіх - від риб до птахів. Вожді і воїни теж його застосовують, надягаючи на голови високі шапки, шоломи, найчастіше увінчані гребенями, шишками, пір'ями, по суті, у бою незручними. І зараз офіцери прибігають до будь-яких хитрувань, щоб зробити собі кашкет з тулією якнайвище. Низькорослі чоловіки майже завжди намагаються носити туфлі з високими каблуками. Програма спрацьовує автоматично. Розум прекрасно знає, де кінчається в людини у військовому кашкеті маківка, а все рівно вона здається вище і значніше.

Перебільшення розмірів досягається і заняттям більш високої точки у просторі. Програма проста - достатньо змусити суперника дивитися знизу вгору, і він відчує себе нижче тебе. Коли птахи сідають на дерево, домінанти займають самі високі гілки, а за верхівку найчастіше борються. Постаменти, трони, трибуни та інші узвишся - обов'язковий атрибут влади всіх часів. Жоден цар, вождь, лідер чи керівник не спорудив заглибину як місце для своєї персони [5, 11].

Змусити підлеглих дивитися на тебе знизу вгору - простий і діючий засіб дати їм відчуття своєї переваги. Робиться це з однією метою – «принизити» супротивника. Так, при агресивній сутичці тварина, яка оцінила супротивника як більш великого, визнає психологічну поразку, і подальшої боротьби може не бути - один уступає іншому. Якщо ж справа доходить до боротьби, то в дуже багатьох видів ціль її - принизити супротивника в самому буквальному значенні цього слова: повалити або кинути на землю. Падіння може супроводжуватися фізичним збитком, а може бути і зовсім безболісним. Все рівно це - поразка, той, хто програв, повинен уступити.

При цьому слабкіший приймає позу підпорядкування, покірності та умиротворення. Він «складає зброю»: ховає шипи, хохли, пазурі, зуби, роги і, щоб не лякати переможця, сам применшує свої розміри. Маленький, зігнутий, беззбройний супротивник не страшний. Страх залишає переможця, а з ним кінчається й агресивність. Багато тварин падають і перевертаються черевом нагору - принижують себе якнайсильніше. Людина виражає різну ступінь покірності, опускаючи голову, кланяючись, падаючи на коліна і, нарешті, валяючи в ногах. «Не буває ненависті до людини, поки вважаємо її нижче себе, - писав Ф. Ніцше, - і вона з'являється, коли вважаємо її рівною собі чи вище себе» [13].

Якщо програш ясний заздалегідь, тварина може при зустрічі з більш сильним супротивником відразу прийняти позу підпорядкування. У такому виді вона не страшна, і в супротивника не виникає агресії. Якщо вона, звичайно, не накопичилась в надлишку.

Є багато видів, озброєння яких так нищівно, а прийоми застосування настільки блискавичні, що дійсна бойова сутичка між суперниками закінчилася б смертю одного з них, а те й обох. Так, конфлікуючи, два самці отрутої гадюки змагаються, хто стане вище, і намагаються опустити («принизити») один одного, але не розкривають пасти. Більш того, вони так упевнені в дотриманні правил двобою, що нерідко повертаються потилицею до пащі супротивника, не боячись бути вкушеним.

Природний відбір виробляє у подібних видів заборону застосовувати зброю у внутрішньовидових сутичках. Систему інстинктивних заборон, що обмежують поведінку тварин, К. Лоренц назвав «моралеподібною поведінкою» чи «природною мораллю» [11]. Вона тим сильніше, чим сильніше від природи зброя тварини.

Добре озброєні тварини можуть довго загрожувати одна одній, а коли одна з них утомиться, вона різко змінює позу, підставляючи супротивнику для коронного бойового удару саме незахищене місце. Моральна заборона спрацьовує в переможця як удар струму: весь його гнівний запал випаровується, він відвертається від супротивника і ховає зброю [15]. Проаналізувавши багато видів, Лоренц більш 50 років назад зробив приголомшливий по простоті висновок: у сильної тварини буває сильна мораль, а в слабкої - слабка. Людина по своїй природній історії - дуже слабо озброєна тварина. Тому в людині споконвічно слабкі інстинктивні заборони, слабка природна мораль [11].

Беззбройний чоловік не може в сутичці нанести істотного збитку іншому: один втомиться бити, а інший завжди може утекти. Вроджені заборони людини відповідають цьому. Але згодом людина почала створювати та удосконалювати зброю, стала самим озброєним видом на Землі. Мораль же майже не змінилася. Тому що зброя удосконалюється за допомогою розуму (культури), який здатний прогресувати швидко, а вроджені заборони удосконалює природний відбір, що працює незмірно повільніше.

В принципі, у людини приблизно той самий набір програм (маленькі діти більше борються, чим б'ють один одного), але вони слабо ритуалізовані. У спорті боротьба проходить за всіма правилами, а повсякденна бійка двох чоловіків відбувається з порушенням вроджених заборон і виглядає брідкою в

порівнянні з двобоями деяких тварин. Людина винайшла багато страшних знарядь убивства і стала надзвичайно озброєна, - у цьому і є основне досягнення культури. Однак вона продовжує залишатися по своїх інстинктах такою самою, якими були її предки. Біда людини не в її високій агресивності, а в її недостатній споконвічній моральності - слабкому моральному оснащенні. Тому, на відміну від вовка чи змії, людина може вдарити або вбити переможеного суперника.

Крім заборони «не вбий», багато тварин підкоряються внутрішньовидовим заборонам: «не бити лежачого» суперника, який прийняв позу покірності, не торкати його дитинчат, не замірятися на чужу територію, чуже гніздо, чужу самку, не нападати зненацька або позаду, не віднімати і не красти їжу тощо. Ці заборони утворюють і так названу «загальнолюдську мораль», яка виявляється і загальнобіологічною. Звичайно, у різних видів ці заборони можуть бути як сильними, так і дуже слабкими. Людина народиться з мораллю, що дісталася їй від долюдських предків. Релігія і культура тільки розвивають в ній те, що є споконвічним [10].

Якби якийсь вид мав дуже сильну мораль і неухильно дотримувався всіх заповідей, він був би погано пристосований до середовища, що аж ніяк не таке ідеальне, щоб виконувалися моральні заборони. Самий загальний з таких обхідних шляхів моралі - поділ всіх всередині виду на «своїх» і «чужих». У відношенні до «своїх» заборони діють дуже сильно, а у відношенні до чужих - слабкіше або навіть взагалі знімаються. Тварина звичайно добре знає «своїх» - це можуть бути батьки, брати і сестри, партнери по зграї, мешканці загальної території тощо.

У людини програма «впізнання своїх» починає діяти дуже рано. Маленька дитина «своїм» посміхається, а на чужих супить брови, відмахується рукою, кричить «геть!». І пізніше цей пошук продовжується. Діти завжди вважають компаньйонів по групі «своїми», а іншу групу - чужою. І відразу стосовно чужого виявляється агресивність і порушуються моральні заборони. «Друзями» і союзниками автоматично стають вороги найближчих сусідів – таким чином, вони «послаблюються». «Нашим ближнім є не сусід наш, а сусід нашого сусіда... – так вважає кожний народ» [13], - писав Ф. Ніцше. Люди залишаються під впливом цієї програми все життя, виділяючи «своїх» однокашників, сусідів, товаришів по службі, земляків, одновітців. На цій програмі заснована будь-яка демагогія, яка нацьковує одних людей на інших - іншого вигляду, класу, культури, національності, релігії, поглядів. Боротьба між «нашими» і «чужими» щодня описується в пресі і демонструється по телебаченню – боротьба держав, військових блоків, союзів, парламентських фракцій. Вона дуже наочна і її можна спостерігати щодня. Легко можна бачити, як поділ людей на «наших» і «чужих» знімає в людині інстинктивні заборони не наносити збитку ближньому. Етологічний зміст заклику Христа до загальної любові (у першу чергу не «своїх») полягає у тому, щоб позбавити вроджену програму матеріалу для пошуку чужих [5, 11].

Звільнена від моральних заборон людина не просто жорстока, вона витончено жорстока. Це виявляється, насамперед, у будь-якого роду війнах. Систематичне вбивство представників власного виду – це чисто людське явище. У тваринному світі воєн майже немає, оскільки на внутрішньовидові вбивства у вищих тварин накладене тверде табу «природної моралі» [4]. Дуелі через самку чи місце ватажка, сутички через кормові угіддя ведуться за турнірними правилами і вкрай рідко призводять до загибелі однієї зі сторін. Ще більш рідкі бійки між цілими зграями тварин. Навіть у людей зброя, призначена тільки проти людини, з'являється лише в енеолітичну епоху: перше укріплене місто – Єрихон у Палестині – відоме лише близько 10 тис. років тому. Проте після цього війни між людьми стають чим далі, тим більше масовими і запеклими. Виходить, що війна не просто частина культури – вона її породження [12].

У свій час З. Фрейд спробував пояснити «внутрішньовидові» вбивства у людини, розділивши лібідо (сексуальну енергію підсвідомості) на дві антагоністичні сили: пристрасть до продовження роду (Ерос) і волю до загибелі (Танатос). Таким чином, Фрейд виділив «інстинкт смерті» [18]. Прийнято вважати, що ця концепція в нього виникла під впливом жорстокості Першої світової війни. Однак, вважає К. Лоренц, практика не підтвердила цю гіпотезу, оскільки вона суперечить суті життя і, з погляду етолога, зовсім невірна. Сам Лоренц установив, що агресія, спрямована на представників свого ж виду, властива всім вищим тваринам і не має нічого спільного з містичним «інстинктом смерті». Навпаки, це один з чотирьох головних інстинктів тварин, поряд з інстинктами харчування, розмноження і втечі. Коли він проявляється у нормі, то служить збереженню виду. По-перше, викликаючи свого роду «відштовхування» між тваринами одного виду, він змушує їх рівномірно розміщатися по зайнятій території, що вигідно з погляду розподілу джерел їжі. По-друге, він приводить до відбору для продовження роду найбільш сильних особин; у третій, він забезпечує захист потомства; по-четверте, створює соціальну ієрархію, необхідну для збереження виду. Нарешті, тільки у тварин, що володіють високою агресивністю, спостерігаються узи особистої прихильності – дружби і любові. Тому, пише К. Лоренц, - «якщо оцінити все це разом, то внутрішньовидова агресія зовсім не покажеться ні дияволом, ні нищівним началом, ні навіть «чатиною тієї сили, що вічно хоче зла, але творить добро», - вона зовсім однозначно виявиться частиною організації всіх живих істот, яка зберігає їхню систему функціонування і саме їхнє життя. Як і все на світі, вона може зробити помилку – і при цьому знищити життя. Однак у великих здійсненнях становлення органічного світу ця сила призначена до добра... Обидва великих конструктора, Мінливість і Відбір, які ростять усе живе, саме грубу галузь внутрішньовидової агресії вибрали для того, щоб виростити на ній квіти особистої дружби і любові» [11].

Тим часом, «... там, де відбір відбувається суперництвом родичів самим по собі, - там існує величезна небезпека, що родичі в сліпій конкуренції заженуть один одного в самі темні тупики еволюції», -

попереджає К. Лоренц. Це попередження відноситься насамперед до виду *Homo sapiens*, всередині якого вже почали утворюватися так названі «псевдовиди». Мова йде не про раси чи етноси, а про те, що культурні розходження між людьми навіть різних професій можуть бути більш помітні, ніж між видами тварин [11]. У прикладі, який наводить Лоренц, приватні лікарі конкурують між собою за ділянки приблизно так само, як коралові риби або чаплі, але не звертають уваги на майстра по ремонту велосипедів, що оселився навпроти будинку одного з них: це – не конкурент. Але там, де не працюють механізми впізнання «свого», перестають діяти і гальма природної моралі.

Чим вище розвинута культура, тим більшу розмаїтість людей і груп людей вона формує. У тварин в межах одного виду характерні мало розрізняються: видові стереотипи поведінки впливовіше індивідуальних. А люди по своїх особистих і групових рисах відрізняються куди сильніше, ніж навіть види тварин. Можливо, тут перестає діяти внутрішньовидове табу. Крім того, тварині нема рації знищувати конкурента – його місце займе інший такий самий. Для людини ж такий сенс завжди є – особистість ворога і ворожа група унікальні і неповторні, їхнє знищення майже завжди корисне [17].

Тому людина, яка від природи озброєна слабо, природна мораль у якої слабка, є навряд чи не самим агресивним видом. Якщо самець риби цихліди, при відсутності зовнішнього ворога, розряджає свою агресивність на свою же самку, так, що навіть може її вбити [11], то для людини не потрібні навіть такі умови: «у мирній обстановці войовнича людина нападає на саму себе» [13]. Але культура, призвана компенсувати її природну слабкість [2], дозволила їй доозброїтися в такі короткі (за біологічними мірками) терміни, що «гальма» інстинкту виявилися занадто слабкі. В результаті «протиріччя між породженням розуму – зброєю – і споконвічно слабкою моральною оснащеною людини призвело до того, що вона стала рідкісним явищем в біології: видом, смертельно небезпечним для самого себе» [4].

Втім, К. Лоренц зауважує, що культура разом з отрутою породила і протиотруту – «відповідальну мораль», не інстинктивну, а свідому. Це дозволило якщо не приборкати людську агресію, те хоча б тримати її в якихось рамках. За останнім даним, незважаючи на зростання щільності населення і вбивчої сили зброї, відсоток військових жертв протягом століть не тільки не зростає, але навіть небагато скорочується і коливається від 5 до 1% від чисельності населення [11]. Однак збільшується число жертв від масштабних соціальних катастроф серед незахищених верств населення – так, після здобуття незалежності Україна, в результаті політики ієрархічних верхів, втратила більше 3 млн. осіб, не беручи участь ні в яких війнах.

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Л., 1994. – 234 с.
2. Вишняцкий Л.Б. Введение в преисторию. - Кишинев, 2002. – 312 с.
3. Гардашук Т. Этология в системе наук. – К., 1991. – 212 с.
4. Дольник В.Р. *Homo militaris* // Знание-сила. - №1-3. – 1994. – С.28-34.
5. Дольник В.Р. Естественная история власти // Знание-сила. - №10-11. –1994. – С.23-26, 32-37.
6. Дольник В.Р. Пол - разгадка жизни или жизнь - разгадка пола? // Химия и жизнь. - № 9. - 1995. – С.56-76.
7. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. - М., 1981. – 416 с.
8. Зубов А.А. Естественная история древнего человечества // Природа. – №1. - 1998. – С.88-96.
9. Козинцев А.Г. Проблема грани между человеком и животными: антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – №1. - 2001. – С.16-23.
10. Лоренц К. Человек находит друга. - М., 1971. – 456 с.
11. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М., 1997. – 270 с.
12. Мосионжик Л.А. Человек перед лицом культуры. - Кишинев, 2002. .- 392 с.
13. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения. В 2-х томах. – Кн.2. – М., 1990. – С.149-327.
14. Опарин А.И. О сущности жизни // Вопросы философии. - 1979. - № 4. – С.67-87.
15. Тинберген Н. Поведение животных. - М., 1987. – 684 с.
16. Тинберген Н. Социальное поведение животных . – М., 1995.- 568 с.
17. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. - М., 1980.- 458 с.
18. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М., 1992. – 356 с.

Статья посвящена анализу инстинктивных программ агрессии, их видов, начальной классификации, а также влиянию на социальное, политическое и культурное поведение человека. Основным выводом ее является положение о природной агрессивности человека как одного из основных рычагов выживания.

Ключевые слова: агрессия, естественная мораль, инстинкт, картина мира.

Стаття присвячена аналізу інстинктивних програм агресії, їх видів, початковій класифікації, а також впливу на соціальну, політичну і культурну поведінку людини. Основним висновком її є положення про природну агресивність людини як один з основних важелів виживання.

Ключові слова: агресія, природна мораль, інстинкт, картина миру.

The article is devoted to the analysis of instinctive programs of aggression, their kinds, initial classification, and also their influence on social, political and cultural behavior of the person. The basic conclusion of the article is the thesis about natural aggression of the person as one of the basic levers of a survival.

Key words: aggression, natural morals, instinct, picture of the world.

РЕЦЕНЗИЯ
на статью
Ю.А. Добролюбської
«Инстинктивно-генетичні програми соціокультурної
поведінки людини»

Статья Юлии Андреевны Добролюбской посвящена современной и достаточно актуальной тематике философских антропологических исследований. Над проблемой агрессии человека и исторического соотношения различных типов культур автор работает уже достаточно продолжительное время.

В предложенной статье Ю.А. Добролюбская сначала рассматривает сложившийся в этологии взгляд на проблему. Лишь после детального рассмотрения классического взгляда на проблему автор переходит к анализу точек зрения современных антропологов. В числе рассмотренных сюжетов особого внимания заслуживает теория агрессии К.Лоренца, а также идеи о роли естественной морали в современном индустриальном обществе.

Полагаю, что опубликование этой статьи может быть целесообразным и полезным для философов и широких слоев гуманитариев.

Заведующий кафедрой
философии, политологии и права
Одесской государственной академии
строительства и архитектуры,
доктор философских наук,
профессор П.С.Задирако